

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՍՕՅԻԱԼԻՍՏՆԵՐԸ ԵՒ ԿՐԾՆԸ

Միապետական ծանր լուծը թօթափելուց յետոյ փակ լեղուները բացուեցին ու կաշկանդուած մտքերը ազատութիւն սաացան: Տեսանք, որ դարաւոր ստրկութեան շղթան փշուր փշուր անող յեղափոխութիւնը ազատութեան արշալոյս աւետեց ու ընդհանուր հրճուանք եռանդ, ոգևորութիւն ներշնչեց անգամ թմրածներին հին կարգի մնացորդները վերցնելու և տեղը ժողովրդականը, լաւը ազնիւը դնելու:

Այն էլ տեսանք, որ այդ ազատարար յեղափոխութիւնը հետզհետէ անիշխանականութեան կերպարանք առաւ ու խոստացած ազատութիւնների փոխարէն բռնի, կոպիտ ոյժի գերիշխանութիւնը հաստատեց. սանձարձակութիւնը արդարութեան սկզբունքների վրայ իշխեց. անձի, դոյքի ազատութիւնը փաստօրէն վտանգեց:

Հին կարգի մնացորդների մաքրելու տենչը դարձաւ մի զարմանալի ախտ ու մի կողմից երկրի, դրութեան տէր դարձաւ անփորձ, ժողովրդի տարրը, միւս կողմից հին կարգի մնացորդ գաղափարն այնքան ընդարձակուեց, որ երկրում ամեն ինչ վերագնահատուեց ու տապալման արժանացաւ: Այլ խօսքով. ոչ թէ որոշ սկզբունք գերիշխող դարձաւ, որի համաձայն պէտք էր գնահատել եղածը և քանդել կամ փոխել, այլ անձնական տրամադրութիւնը, իսկ այդ նշանակում է չափի, կշռի բացակայութիւն և անիշխանականութեան գերիշխում:

Կասկածից դուրս է, որ ութ ամսուայ ընթացքում յեղափոխական վերաշինութեան գործում շատ տրժէքներ

փշացան, սրանց համար միայն ապագայում ափսոսանք պիտի յայտնեն, բայց արդէն ուշ կլինի, կորուստը կմնայ կորուստ:

Այժմ ժամանակը հոգեկան հաւասարակշռութեան խանգարուած ժամանակ է, մտքերի միակողմանիութիւնը շատ է արմատացել ժողովրդի բախտը տնօրինողների մէջ: Յատկապէս սօցիալիզմի վարդապետութեան պաշտամունքը այժմ ամենքի համար դարձել է պարտաւորական և վայ նրան, որ այդ ուսմունքի երգութեալ, թէկուզ ձեական, հետևողը չէ: Զե՞ որ սօցիալիստ լինելը այժմ ամենանուազ առաքինութիւնն է, որ պահանջուած է ոչ միայն յեղափոխականից, այլ այն բարեմիտ քաղաքացուց ու անճար գիւղացուց, որոնց համար ընտանեկան կեանքի շրջանակը աշխարհի բախտաւորութեան սկիզբն ու վախճանն է:

Սակայն ժամանակի ուժեղ, տարերային հոսանքին եթէ ամենքս մեր մարդկային տկարութեան պատճառով հարկ ենք տալիս և այս ու այն դիտումով լինի այդ վատ թէ լաւ դիտում այդ թողնենք, սօցիալիստ ենք լինելու, գոնէ մի բանում պէտք է մի քիչ ուշքի գանք, թէ այդ սօցիալիզմի վարդապետութիւն քարոզողն ի՞նչ է և ի՞նչ պահանջներ ունի, ո՞ւր է տանում իրեն հետևողդ երկրպագուին:

Դժբախտաբար այդ հարցերով, ոչ թէ յեղափոխական մասսան չէ զբաղւում, այն մասսան, որը իր քարոզիչ առաջնորդների համար այս ու այն ընտրութեանը քուէների բազմութեամբ յաղթանակներ է ստեղծում ու իր դերը լաւագոյնս կատարուած համարում, այլ և առաջնորդները, այդ վարդապետութեան առաքեալները իրենք չգիտեն, չեն ուսումնասիրել իրենց վարդապետութեան էութիւնը, չեն պարզել իրենց համար այն սկզբունքները, որ այդ վարդապետութեան հիմնադիրները և մեկնաբանողները մշակել, ուսումնասիրել են:

Սօցիալիզմի տարածման ու գործնական կեանքում հետզհետէ իրականացման դէպքում պատահում է ճիշտ

Նոյն պատմական երևոյթը, ինչ որ առհասարակ նման մեծ վարդապետութիւններ ի նկատմամբ է եղել ցայսօր։ Այսինքն ուսմունքի հիմնադրի և դրան հետևողների մէջ հետզհետէ այն աստիճան տարբերութիւն է ստեղծուում, որ տարիներ, մանաւանդ դարեր անցնելուց յետոյ երբ համեմատում ես հիմնադրի սկզբունքը արդէն գործնական կեանքում յանուն այդ սկզբունքի կատարուածի հետ գրեթէ նմանութիւն իսկ չես գտնում ու տեսնում ես, որ խորթութիւնը, անհարազատութիւնը սկզբունքի և իրականութեան. վարդապետի և իր աշակերտների մէջ շատ է աչք ծակող։

Պատճառը մի կողմից առհասարակ տեսականի և գործնականի ոչ կատարեալ համերաշխ, նոյն լինելն է, միւս կողմից վարդապետի ու աշակերտների, հետևողների հոգեկան կարողութիւնների անհաւասարութիւնն է։ Ուսմունքի քարոզիչը նման դէպքերում լինում է հանճարեղ, մեծ տաղանդի տէր անձն, որն իր քարոզածը ըմբռնում է պարզ, հասակ ու լիովին, իսկ աշակերտ հետևողները մեծ մասամբ 90⁰/₁₀-ով լինում են սովորական մահկանացուներ, որոնք անկարող են լինում բարձր սկզբունքները իւրացնել և անգլխտակցաբար յերիւրում, ազաւաղում են իրենց ուսուցչի քարոզածը, չեն կարողանում լիովին ըմբռնել սկզբունքը և թարգմանում են սխալ, միակողմանի և ահա ստացւում է մի շփոթութիւն. ուսմունքի հեղինակի մտքով անգամ չանցած զաղափարները աշակերտ—հետևողները սկսում են քաբողել ու պաշտպանել յանուն իրենց վարդապետի։

Լաւագոյն օրինակը ասածներին կարող է ծառայել կաթոլիկ եկեղեցին ու Քրիստոսի վարդապետութիւնը. որ Փրկչի քարոզի սկզբունքների ու կաթոլիկ եկեղեցու մէջ մեծ տարբերութիւն կայ, մինչև հակասութիւն, պատմութեան ընթացքում այդ շեշտել են ու գրել հէնց նոյն եկեղեցու ծոցից ելածները։

Նոյնը պիտի տեսել և այժմ սօցիալիզմի մտաին։ Սա մի ուսմունք է, որի նպատակն է ժողովրդի կեանքը կանոնաւորել ու երջանկութեան տանել և սրա՝ սօցիալիզմի

ուսուցիչները իրենց հոգու ոյժով կարողացել են ըմբռնել հասարակական շարիքի արմատը և այն ճանապարհը, որով այդ շարիքը կվերանայ ու բարին կթաղաւորէ: Մէկ կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ այդ վարդապետութիւնն էլ համաշխարային յառաջագիւթութեան տեսակէտից մի օղակ է միայն ընդհանուր շղթայում և որ այդ ուսմունքն էլ դարեր յետոյ պիտի յայտարարուի հին, փթած և սրա դէմ ևս պիտի մաքառեն այն ժամանակի սերունդները, ասենք, որ մեր ժամանակում հասարակական կեանքի կարգաւորման համար առայժմ ամենից ուղիղ ուսմունքն է և մարդկութիւնը յանուն դրա պիտի պայքարէ ու դէպի բախտաւորութիւնը ձգտէ:

Սակայն ցաւն այն է, որ սօցիալիզմի վարդապետութեան հիմնադիրները և նրա հետևորդ աշակերտների մէջ արդէն խորթութիւն է ստեղծուել. արդէն սկզբունքը մըթնացրել են, շփոթել և այդ նկատելի է ամենից աւելի ներկայ Ռուսաստանում, ուր որ կառավարութեան գլխից մինչև վերջին ծառայողը սօցիալիստ են կամ ուզում են լինել և յանուն սօցիալիզմի գործում են, սօցիալիստական կարգեր են մտցնում:

Որ Ռուսաստանում սօցիալիզմի ուսմունքը շատ է իւրատեսակ քարոզւում ու խճողւում, որ սօցիալիզմն էլ յեղափոխականացրել են ու դարձրել քաօսային, ըստ իս դրան մի լաւագոյն ապացոյց կարող է լինել նաև այն, որ կրօնը այժմ համաձայն այդ ուսման վտանգաւոր տարր է նկատւում ու դպրոցներում աւանդուող առարկաների ցանկից հանւում է, անշուշտ այն դիտումով, որ մատաղ սերունդը չպէտք է այլասերուի, որ սօցիալիստական կարգերում ապրող այդ ապագայ քաղաքացիները եթէ Փրկչի վարդապետութիւնը սովորեն կամ Մաղմոսի, Մարգարէներէ առակաները գիտենան կղաւթան հակասօցիալիստական, իսկ եթէ հին ու նոր փիլիսոփաների՝ Սոկրատ, Պլատոն, Արիստոտել, Բուդդա, Կոնֆուցիոս և այլն ուսմունքներին ծանօթանան նրանց միտքը չի պղտորուի կամ եթէ իրենց ազգի պատմութեան դաւաճանների ու հե-

րոսների արարքները սովորեն չեն փչանայ, չեն վնասուի։ Այդ արարիմակ, եթէ ոչ խիստ դատապարտելի նկատումով է, որ դպրոցներից կրօնը հանում են^{*)}։

Նշանակալից է և այն, որ այժմեան սօցիալիստները ոչ հետաքրքրւում են, ոչ զբաղւում կրօնի հարցով, առնուազն արհամարհելով կրօնը, եթէ ոչ խուլ թշնամանանք անուցանելով իրենց հոգում և միայն իրենց հետևորդ մասսայի դայրոյթից խուսափելու համար չեն արտայայտում իրենց միտքը։

Սօցիալիզմի վարդապետութեան նմանօրինակ թիւր ըմբռնման հետևանք է և ազգային հարցի խնդիրը. սօցիալիստ եղողը պէտք է պարտաւորական ձևով լինի ազգային գաղափարին դէմ. վայ այն սօցիալիստին, որ կյանքը զինի ազգի ինքնուրոյն դարգացման գաղափարը պաշտպանել, նրան ոչ սօցիալիստ կհամարեն, նրան կեղծաւոր, ստոգ, քողարկուող կյայտաւարեն։

Պարզ է, որ դժբախտ սօցիալիզմը ուղղակի աշխատելու է մեր ժամանակի յեղափոխականներից շատերի ձեռքում ու դառնում է մի աշխատակուած վարդապետութիւն. տոսս մեկնաբանները իրենց են միայն սօցիալիզմի երգուեալ հաւատարիմ պաշտպաններ յայտարարում ու սօցիալիզմի մենաշնորհը իրենք իրենց վերապահում։

Ստեղծւում է այն դրութիւնը ինչ որ կաթոլիկ եկեղեցու և Փրկչի վարդապետութեան մէջ կայ, այն է կաթոլիկ եկեղեցին միայն իրեն է վերապահում Աւետարանի վարդապետութեան միակ ճշմարիտ քարոզչութեան մենաշնորհը. սակայն պատմութիւնը ցոյց տուեց թէ որքան ճշմարիտ է այդ ինքնավստահութիւնը և տեսնում ենք ինչ հետևանքի հասաւ Նոյնը և կստեղծուի ու ստեղծւում է հետզհետէ սօցիալիզմի ուսմունքի նկատմամբ։ Եթէ այսօր սօցիալ-դէմոկրատները իրենց են վերապահում ուղղափառ սօցիալիստ լինելու մենաշնորհը, տեսնում ենք,

*) Էրազմներից յայտնի եղաւ, որ Տիխիսի քաղաքային դուման կրօնը քաղաքային դպրոցներից հանել է։

որ հէնց այդ նոյն ուղղափառութիւնը ունի իւր մեծամասնական փոքրամասնական, միջազգայնական ստորաբաժանութիւնները, միւս կողմից այդ նոյն ուղղափառների կողքին կան սօցիալիստ յեղափոխականներ, ոչ պակաս ուժեղ, ժողովրդական սօցիալիստներ և այլն:

Այս ստորաբաժանութիւնները պարզ ապացոյց են որ սօցիալիզմի վարդապետութիւնը արդէն ջլատուում, բաժան բաժան է լինում, որ նա միօրինակ չի հասկացում և նրա սկզբունքների մէջ կան հիմնական խնդիրներ, որոնց նկատմամբ լուրջ մտածողները խստօրէն միմեանցից տարբերում են:

Մի կողմ թողնելով այդ կուսակցական տարբերութիւնների խնդիրը, որը աշխարհայեացքի, գիտական պարզաբանութեան լուրջ խնդիր է և ոչ թեթեւ, անճանական տրամադրութեան կամ պատահական գործելակերպի հարց, նկատենք, որ զրեթէ բոլոր սօցիալիստների համար էլ Ռուսաստանում կրօնի հարցը թիւր հասկացողութեամբ է բմբռնում ու մանաւանդ գործադրում:

Այլ է արտասահմանը, հէնց նոյն Գերմանիան, ուր ամենից աւելի է սօցիալիզմի վարդապետութիւնը ուսումնասիրում, կրօնի հարցը թշնամական կամ անտարբեր վերաբերմունքի չէ արժանացել, նոյնը և Անգլիայում:

Եթէ պատճառն ուղենանք իմանալ մեզանում երկու գլխաւոր կէտերի վրայ կանգ կառնենք. նախ, որ մեզանում սօցիալիստական վարդապետութիւնը միայն շնորհիւ այս մեծ յեղափոխութեան է որ քաղաքացիական իրաւունք է ստացել ու մութ նկուղներից լոյս աշխարհ է եկել. սօցիալիստները այժմ միայն հնարաւորութիւն են ստացել անկեղալ վիճակից լեզալ վիճակի մէջ գտնուել ու անվախ քարոզել, իսկ հոգեբանօրէն շատ հասկանալի է, թէ ի՞նչպէս մարդ ծայրայեղութեան մէջ է ընկնում երբ երկար ժամանակի անազատ վիճակից ազատութիւն է ստանում, մանաւանդ երբ այդ ազատւողն էլ հոգեպէս պատրաստ չէ իր ստացած ազատութիւնը բմբռնելու և

դնահատելու, երկրորդ՝ մեղանում կրօնն ու եկեղեցին նոյնացնում են ու ստացւում է շփոթ վիճակ:

Եկեղեցին Ռուսաստանում նոյնպէս կաշկանդուած է եղել և յատկապէս ռուս եկեղեցին միտալետականութեան ձեռքին գործիք է եղել իր ճնշման քաղաքականութեան համար և որովհետև կրօնը եկեղեցում է իր արտայայտութիւնը գտնում, իր կերպարանքն ստանում ու մարմնաւորւում, ուստի այժմ եկեղեցու նկատմամբ անտարբեր կամ թշնամական դիրք բռնելով, կրօնի նկատմամբ էլ նոյնն են անում, կրօնն էլ վտանգաւոր են յայտարարում և ուզում են վտարել դպրոցից գուցէ և ընդհանրապէս կեանքից, եթէ հնար ունենան:

Որ կրօնի ու եկեղեցու մէջ սերտ կապ կայ, որ եկեղեցին կրօնի գործնական արտայայտութիւնն է ու նրա թանձրացումը այդ կապածից դուրս է, բայց, որ կրօնի ու եկեղեցու մէջ էլ կայ հիմնական տարբերութիւն, որ մաքուր տեսական սկզբունքի ու այդ սկզբունքի թանձրացման կերպարանաւորման մէջ էլ խոշոր տարբերութիւն կայ այդ էլ բոլորիս յայտնի է:

Մեր սօցիալիստները դեռ այնքան միակողմանի են եթէ ոչ միամիտ, որ այդ տարբերութիւնը չեն նկատում ու աշխատում են կրօնի դէմ էլ պայքարել, այն ուսմունքի, որը հէնց իրենց քարոզած սօցիալիզմի հիմքն է կազմում: Տարօրինակ թող չթուայ դիտական սօցիալիզմի ախոյեան աշակերտներին, որ ասենք, թէ քրիստոնէական վարդապետութեան բարոյական սկզբունքը՝ «Սիրեսցես զընկեր քո, իբրև զանձն քո», սօցիալիստական վարդապետութեան հիմքն է:

Կարդացէք ու նայեցէք ձեր շուրջը և կտեսնէք, որ ռուսական մեծ յեղափոխութեան ռահվիրանները միայն ընկերոջ, ժողովրդին իրենց անձի չափ սիրելու բուռն զգացումից է, որ տարիներ ընդ, աքսոր, կախաղան են յանձն առել: Այլասիրութեան ուժեղ դիտակցութիւնն է վերջ ի վերջոյ նրանց թե տուել, ոգևորել անդուռ աշխատելու բանուորի ու զիւղացու ազատութեան համար:

Ոչ մի գիտութիւն, դրանց թւում և գիտական սօցիալիզմի վարդապետութիւնը չի կարող ապացուցանել գիտականօրէն, որ բանութիւնը որքան և շահով կապուած է բանութիւն հետ, որ գիւղացիք դասակարգային գիտակցութիւն ունեն, պէտք է իրենց անձը զոհեն ընկեր բանութիւն կամ գիւղացու համար: Շահի վարդապետութիւնը դասակարգային գիտակցութեան հիմքն է, իսկ շահը շահ է պահանջում և ոչ անձնագոհութիւն: Դասակարգային շահերի միութիւնը դասակարգին կարող է միացնել բայց նրանց չի ասի գնացէք ձեր անձը զոհէք: Ի՞նչ օգուտ այս կամ այն բանութիւնն անձնապէս, որ նա ինքը զոհուի, իսկ ընկերը շահուի: Դասակարգային շահի մէջ միշտ անձնական շահն էլ կայ. իսկ անձնական շահը այլասիրութեան հիմք չէ, այլ նեղ հասարկութեան:

Սօցիալիզմի վարդապետութիւնը գիտական հիմք ունի, երբ նա միայն շօշափում ու բացատրում է դասակարգերի յարաբերութիւնը ու քանի դեռ նա նեղ սահմանում է: Բայց սօցիալիզմը պաշտպան է վերջ ի վերջոյ բոլոր մարդկանց. սօցիալիզմը չի ասում միայն պրօլետարիատը երջանիկ լինի. այլ որ բոլորը երջանիկ լինեն, դրանց թւում և դրամատիքերը, բուրժուաները, երբ սրանք էլ կհրաժարուեն կամ կստիպուեն հրաժարուել իրենց անարդար շահերից, նեղ անձնական շահից:

Բուրժուայի նեղ անձնական շահի դէմ իրուացիօրէն մաքառում է սօցիալիզմը, որովհետեւ նա լայն հաւասարութիւն է ուզում մտցնել կեանքի մէջ. անձնական շահի տեղ հանրականն է դնում, հոսսարկութեան դէմ այլասիրութիւնն է պաշտպանում, իսկ այս արդէն քրիստոնէական կրօնի սկզբունքն է:

Աւետարանի սկզբունքներին ծանօթը, ուսումնասիրածը լաւ գիտէ, որ Փրկիչը հէնց նոյն չքաւոր, զրկուածների պաշտպանն էր և դասակարգային շահի տեղ, հանրականն էր պաշտպանում: Իսկ Փրկիչի վարդապետութիւնը բարոյական է և ոչ գիտական, բարոյական վարդապետութիւնը գիտական հիմնաւորման չի ենթարկւում, որով-

հետեւ կրօնը գիտութիւնից օգտուում է, գիտութեան տուեալներով սլարդաբանւում է բայց չի հիմնաւորւում: Գիտութիւնը անժխտելի, փորձնական ապացոյցներ է բերում իր առաջադրած սկզբունքը հիմնաւորելու, բարոյական վարդապետութիւնը, կրօնը այդ չունի և չի էլ ունենայ: Հոգու աշխարհի այդ ամենավսեմ արտայայտութիւնը, կեանքի սկզբի ու վախճանի այդ զարմանալի ներդաշնակութիւնը փորձի, չափի, կշռի տակ չի դրւում: Սօցիալիզմը կենսափիլիսոփայութիւն է, կեանքի վարդապետութիւն է, թէև ժամանակաւոր ու միայն որոշ խնդիրների նկատմամբ. շատ բնական է որ նրա հիմքն էլ պէտք է բարոյական վարդապետութիւնը լինի և է. այս մասին երկու կարծիք չկայ սօցիալիզմի մեծ վարդապետների հայրենիքում:

Մեզանում այդ մեծ հիմքը մոռացութեան են տալիս և այդ քաւական չէ, նոյն իսկ անգիտակցաբար պայքարում են, չեն ուզում, որ դպրոցում կրթուող սերունդը բարոյական վարդապետութեան հիմքերին ծանօթ լինի ու նրանցով կրթուի, դաստիարակուի: Զէ որ այդ սկզբունքը արմատացնելով է միայն, որ ապագայ սերունդը ոյժ կզգայ իւր մէջ շարունակելու ազատագրութեան գործը: Մի՞թէ մերոնք այնքան միամիտ են, որ կարծում են ազատագրութիւնը վերջ, վախճան ունի, որ այժմ եթէ բռնապետութիւնը տաւալուեց, ազատագրութիւնը վերջացաւ: Ազատագրութիւնը միշտ կայ ու կլինի քանի մարդը կայ. իսկ ազատագրութեան համար անխոնջ ծառայողներ ունենալու լաւագոյն միջոցն է երիտասարդ սերնդի բարոյական դաստիարակութիւնը: Հետեւապէս քրիստոնէական կրօնի—բարոյական վարդապետութեան աւանդումը դպրոցից հանել կնշանակէ սօցիալիզմի վարդապետութեան հիմքը քանդել:

Կայ խնդրի և մի այլ կողմը: Մեզանում կրօն ասելով հասկանում են այն դասագրքերի նիւթը, որոնցով դպրոցներում երեխաներին դաս են տալիս: Այդ սխալ ըմբռնում է, որի դէմ բողոքել պէտք է ուժգինս: Նախ

հէնց մեր մամուլում ըագմիցս այդ դասագրքերի, կրօնի ուսուցման այդ ծրագրի դէմ բողոքել են նոյն իսկ կրօն-ուսույցները. երկրորդ՝ կրօնի դասաւանդման համար մեզանում հնար չէ եղել հիմնական փոփոխութիւններ առաջարկել միապետական ուժիմի պատճառով: Ոչ ոք չէ ասում թէ Սահակ քհ. Սահակեանի կամ մի ուրիշի դասագրքը ճիշտ որ լաւ է, կատարելութիւն է, հեղինակն ինքն այդ գիտէ և խոստովանում է, բայց նա ստիպուած է եղել այդ ձևով կազմել: Մեղանում փոխանակ խնդիրը լուրջ ուսումնասիրելու և կրօնի ծրագրի, դասագրքի, աւանդման փոփոխութիւնները պահանջելու միանգամից կրօնը դուրս ձգելու վճիռն են անում:

Ձէ որ ոչ ոք առանց կրօնի չէ ապրում. չէ որ առանց բարոյական սկզբունքի ոչ պետութիւն, ոչ արդարութիւն, ոչ հաւասարութիւն կարող է գոյութիւն ունենալ: Ուրեմն ինչպէս կարելի է կեանքի հիմք եղող այդ սկզբունքը վտարել դպրոցից:

Յայսօր ոչ մի գիտնական, ոչ մի ուսմունք Փրկչի բարոյական վարդապետութիւնը չէ ժխտել, որքան և Աւետարանի, Սուրբ Գրքի այս ու այն քննադատութիւնը եղել է: Փրկչի վարդապետութիւնը կայ ու կմնայ մարդկութեան բարոյական զարգացման հիմքը. այս այսպէս լինելուց յետոյ հիմնովին սխալ է այդ համաշխարհային վարդապետութեան դասաւանդումը դպրոցից հանելը: Այլ խնդիր է թէ ինչպէս, ո՞ր դասարանից, ինչ ձեռնարկով ու ծրագրով պիտի աւանդել. դրանք հարցեր են, որոնցով սօցիալիստներն իրենք պարտաւոր են զբաղուել, որովհետեւ իրենց քարոզած ուսմունքի հիմքն էլ այդ է, իրենց քարոզի նպատակն էլ դէպի նոյնն է տանում վերջի վերջոյ:

Վերջապէս մի երրորդ պատճառ կայ, որի հիման վրայ սօցիալիզմի քարոզողները պարտաւոր են զբաղուել կրօնի հարցով և ոչ թէ յայտարարել, թէ մենք ձեռնպահ ենք կամ դա անձնականի գործ է, ով ինչ ուզում է անէ:

Գիտենք, որ կրօնների բարոյական վարդապետու-

թիւնը տարբեր են, գիտենք որ հեթանոսը չի ընդունում ընկերոջ անձի գնահատութեան այն չափը, որը քրիստոնէութիւնն է տալիս. գիտենք որ մահմեդականի համար գեաւուրը պիղծ է և սրա սեփականութիւնը ձեռնմխելի. գիտենք, որ սեռական բարոյականութեան, գոյութեան նկատմամբ կրօնները տարբեր չափեր ունեն։ Միթէ սօցիալիստի համար նոյն է, թէ ի՞նչ սկզբունք կ'աւանդէ գիւղացին ու բանուորը. միթէ նրա քարոզածը դէմ չի լինի բարոյական այս ու այն սկզբունքը գաւանդի հասկացողութեան։

Կամ սօցիալիզմը չի ընդգրկում մարդու երջանկութեան ձգտումը լիովին, չի տնօրինում հասարակական բոլոր յարաբերութիւնները, ուրեմն նա յանուն ազգերի ժողովուրդների բախտաւորութեան, համերաշխութեան, ազատութեան չալէտք է քարոզուի, կամ եթէ քարոզուում է և այդպէս էլ է, ապա նա չի կարող անտարբեր լինել դէպի կրօնի հարցը և մի կողմ քաշուել ու թողնել, որ ով ինչ ուզում է անէ։

Ինչպէս «Արարատ»-ի նախորդ համարում կրօնական ճգնաժամը յօդուածում շեշտել էի. գիւղացին, բանուորը բացի անտեսական շահերից ունի և կրօնական աշխարհ, այժմ ևս պէտք է կրկնեմ, որ այդ աշխարհը կայ և նա ևս արժանի է ուշադրութեան քննութեան ու վերածնութեան։

Սօցիալիստը չալէտք է աչք գոցէ կրօնի հարցի նկատմամբ, քանի որ դա համամարդկային և ուժեղ գործօն է ու հասարակական կեանքում, փոխյարաբերութիւնների մէջ մեծ դեր է կատարում։ Կրօնի վարդապետութիւնը քարոզում է և քարոզում են եկեղեցում, դուրսը, դրանով մտքեր են պատրաստում, մտքեր արծարծում, ու մարդկանց գիտակցութիւնը այս ու այն ձևով կազմակերպում։ Միթէ սօցիալիստի համար այդ ամենը անտարբեր պիտի լինի ու երես թեքի մի կողմ քաշուի, յայտարարելով որ դա խղճի գործ է, ով ինչ ուզում է անէ, ինչպէս ուզում է հաւատայ, մտածէ։ Հասարակական կեանքը

մի ամբողջութիւն է և այդ ամբողջութեան մէջ կրօնը ամենաուժեղ գործօններից մինն է. սօցիալիզմը հասարակական կեանքի կարգաւորման խնդրով զբաղուելով բնականաբար այդ գործօնով պէտք է հետաքրքրուի:

Իմ խորին համոզմունքն է, որ Փրկչի բարոյական վարդապետութեան քարոզը և դասաւանդումը դպրոցներում, եկեղեցում, զբոսում անհրաժեշտ է հասարակական զարգացման տեսակէտից, հէնց այն սօցիալիզմի տեսակէտից, որ այս վարդապետութեան հանձարեղ քարոզիչներին են տուել. հետևապէս պէտք է կրօնը դպրոցներում դասաւանդուի, պէտք է լինի անհրաժեշտ առարկայ, իսկ թէ ի՞նչ ծրագրով, ո՞ր դասարանից, ի՞նչ նիւթով դրանք արդէն այլ հարցեր են. հիմնական դադափարը նախ պէտք է պարզել և ընդունել, ապա մանրամասնութիւններով զբաղուել:

Սօցիալիզմը քրիստոնէական վարդապետութեան հակառակ չէ, այլ վերջինովս լրացւում է և հիմնաւորւում, հետևապէս սօցիալիստները իրենց ուսմունքի ամբողջութեան, յաջողութեան տեսակէտից պէտք է կրօնի հարցը լրջմիտ քննութեան առնեն և ոչ թէ ձեռքերը ծալեն մի կողմ նստեն: Առանց կրօնի կեանքը գոյութիւն չունի, այս սլիտի երբէք չմոռանանք:

Փիւս վարդապետ

1 նոյեմբ. 1917 թ.

Ս. Էջմիածին

